

–*GAn* SIFAT-FİİL EKİ

Yard. Doç. Dr. Dr. Ali AKAR*

ÖZET

Sıfat-fiil ekleri, Türk lehçelerinde çok çeşitli anlam ve işlevle kullanılmaktadır. –*GAn* sıfat-fiil eki, Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren çok çeşitli görev üstlenmiş bir ek olarak günümüz Türk lehçelerinde de yaygın biçimde görülmektedir. Bu sıfat-fiil eki altı değişik işleviyle Türk lehçelerinin en yaygın ve işlevsel sıfat-fiil eklerinden biridir. Ekin, sıfat-fiil yapma özelliği yanında, Kıpçak ve Uygur lehçelerinde geçmiş zaman yapma görevi de öne çıkmaktadır. Bunun yanında, kalıplaşma ve kısalma yoluyla kalıcı isimler de yapılmaktadır. –*GAn* sıfat-fiil eki, çeşitli eklerle birleşerek zamanda ve mekanda sınırlama bildiren zarflar yapma görevini de üstlenmiştir. Oğuz grubu lehçelerinde ise bu ek, –*GAn* şeklinde kalıplaşmış biçimiyle isimler yapmakta, bu grupta, sıfat-fiil eki olarak kullanılmamaktadır.

ANAHTAR KELİMELELER:

Türk Lehçeleri, Türkoloji, Türkçede Ekler, Sıfat-fiil Ekleri, –*GAn* Sıfat-Fiil Eki

Sıfat-fiil ekleri, gerek cümlenin kuruluşundaki etkin görevleri, gerekse şekil ve zaman eklerinden bir kısmının kökenini oluşturmaları bakımından önemli bir işleve sahiptirler.

Eski Türkçeden beri Türk dilinde yaygın olarak kullanıldığını bildiğimiz sıfat-fiil eklerinin bir kısmı zaman içinde ses, yapı ve anlam

* Muğla Üni. Fen-Ed. Fak. Muğla- TÜRKİYE aliakar65@hotmail.com

değişikliğine uğramışken bir kısmı da çeşitli lehçelerde türlü yapılarda kullanılmaya devam etmektedir.¹

Bu çalışmada, Eski Türkçe metinlerden beri takip edilebilen ve çeşitli yapı ve anlam değişiklikleri ile Türk dilinde önemli bir yer tutan *-GAn* sıfat-fiil eki üzerinde durulmuştur.

Şimdiki zaman ve geniş zaman ifade eden *-GAn* eki, zaman, şahıs ve isim ifadesi taşımasıyla da çeşitli anlamlarda kullanılabilme özelliğine sahiptir.²

Muharrem Ergin, *-GAn* ekinin günümüz Türkiye Türkçesindeki *-An* partisip ekinin karşılığı olduğunu ve çok heceli fiillerden aşırılık ifade eden isimler yaptığını belirtiyor.³ Ek, aynı zamanda kalıplaşma bakımından fazla örneğine rastlanan bir sıfat-fiil ekidir.⁴

I.-*GAn* sıfat-fiil ekinin gelişimi

Kıpçak ve Uygur yazı dillerinde yaygın ve çok işlevli olarak görülen *-GAn* ekinin sıfat-fiil yapma görevine Eski Türkçe metinlerde rastlanmamaktadır.⁵ Sıfat-fiil eki olarak bu dönem metinlerinde yer almayan bu ek, ancak birkaç kelimedede isim yapma özelliği ile karşımıza çıkmaktadır. Köktürkçe’de *tabışgan*⁶ “tavşan”, *kapgan*⁷ “kapan, fatih” (Bögü Kagan’ın unvanı), Eski Uygurcada Mani çevresi metinlerinde *bazgan*⁸ “çekiç basan”, Budist çevreye ait metinlerde *sıçgan*⁹ “sıçan”, *ugan*¹⁰ “muktedir” gibi birkaç örnekte görülmektedir. Bunun yanında Budist metinlerinden *Maytrisimit* ve *Prens Papamkara Kalyanamkara*’da bu eke rastlanmamaktadır.¹¹

¹ Kemal Eraslan, *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İst. 1980, s. XXXI

² a.g.e., s. 17

³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İst. 1993, s. 180

⁴ Zeynep KORKMAZ, *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara 1994, s. 48

⁵ Kemal ERASLAN, a.g.e., s. 77

⁶ *Tonyukuk Yazıtı I/G 8*

⁷ *Tonyukuk Yazıtı II/D 51*

⁸ A. von GABAIN, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara 1988. s. 113

⁹ *Altun Yaruk* (Haz. Ceval KAYA), Ankara 1994, s. 207 (satır 343/22)

¹⁰ a.g.e. s. 350 (satır 681/22)

¹¹ HAMILTON, *kazgan-* fiilinin etimolojisini *kaz-ı-g* “kazmak yoluyla kazanılmış

-*DUK*, -*GU*, -*İG*, -*mİŞ* gibi yaygın sıfat-fiil eklerinin¹² yanında -*GAn* ekinin bu dönem metinlerinde fazla¹³ görülmemesi, çeşitli sebeplerle izah edilebilir. Buna en kuvvetli sebep olarak, Köktürk ve Uygur dönemi metinlerinin diline esas teşkil eden diyalektlerde, ekin, bu özelliğinin kullanılmıyor olmasını, düşünebiliriz. Yazı dillerinin gramer kategorisinde yer alan türlü eklerin, yerlerini, daha sonra başka yapılarla bırakmaları Türk lehçelerinde yaygın olarak görülebilmektedir.¹⁴

Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren yoğun biçimde karşılaşılan bu ek, tarihî lehçelerden Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde -*GAn*; *Codex Cumanicus*'da sıfat olarak, -*GAn* ve isim olarak da -*KaN* şeklinde görülmektedir¹⁵. Çağatay Türkçesinde -*GAn*, -*Kan* (nadiren Oğuzcalaşmış şekliyle -*an/-en*) şekillerinde görülen bu yapı¹⁶, çağdaş Uygur lehçelerinden Özbekçede -*Gän/-Kän* şeklinde, Yeni Uygurcada ise *GAn/-Kan* şeklinde karşımıza çıkmaktadır¹⁷. Çağdaş Kıpçak lehçelerden Kazakçada *GAn*; Kırgızcada *GAn*, *GO*¹⁸; Kumukça'da -*GAn/iGAn*¹⁹; Karaim Türkçesinde -*xan*, -*kan*, -*gan*, -*g'an*, -*k'en*, -*g'en*²⁰; Karaçay-Balkar Türkçelerinde -*GAn* şeklinde²¹ görülmektedir.

Oğuz grubu yazı dillerinde, -*GAn* sıfat-fiilinin yerini ve görevini -*An* yapısı üstlenirken -*GAn* eki de kalıplaşma yoluyla isim

mal", *kaz-ı-g+a->kaz-ı-g+a-n-* şeklinde yaparak -*gan/-gen* yapısıyla karıştırılmasının yolunu kapatıyor (a.g.e., s. 183).

¹² A. von GABAIN, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara 1988, s. 82-84

¹³ Köktürk harfli metinlerden *Irk Bitig*'de *äsnägän bars män* "esneyen parsım" (*Irk Bitig* 10)'da bir örnekte görülmektedir. Bk. Talat TEKİN, *Orhun Türkçesi Grameri*, Ankara 2000, s. 172

¹⁴ Eski Türkçede çok yaygın ve kurallı olarak kullanılan -*DAÇI* eki Karahanlı döneminden sonraki metinlerde görülmemektedir. Orta dönem Kıpçak metinlerinde görülen *mİŞ* sıfat-fiil eki yerini -*GAn*'a bırıamıştır. Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki -*İsAr* gelecek zaman eki Türkiye Türkçesinde -*AcAk* ile karşılanmaktadır.

¹⁵ *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, s. 58

¹⁶ J. ECKMANN, *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAAĞAÇ), İst. 1988, s. 101

¹⁷ Rıdvan ÖZTÜRK, *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Ankara 1997, s. 222-223

¹⁸ Mustafa ÖNER, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara 1988, s. 223-224

¹⁹ *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, s. 403-404

²⁰ a.g.e., s. 334

²¹ a.g.e., s. 361

yapma görevini üstlenmiştir. Ek Türkiye Türkçesinde *çalışkan*, *yapışkan*, *üretken* vb. örneklerde kalıcı isimler yapmada kullanılmaktadır. *-An* sıfat-fiili ise kalıcı isim yapma görevini ‘adeta’ – *GAn*; *-KAn* ekine devretmiş gibidir. Çünkü diğer bütün sıfat-fiil eklerinden kalıcı isimler yapılırken *-An* ekiyle çok sınırlı sayıda kalıcı isimler yapılmakta, bu ekin isimle ilişkisi, yalnızca sıfat-fiillik göreviyle, geçici olarak kurulmaktadır.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu eke sıfat-fiil eki olarak rastlanmamaktadır²² Türkiye Türkçesi yazı dili ise, eke, süreklilik, fazlalık anlamlarını belirginleştirerek *çalışkan*, *alınan*, *dövüşken...* kelimelerinde olduğu gibi isim yapma görevini yüklemiştir.

Ekin kalıplaşmış isim örneklerini Anadolu ağızlarda da görmek mümkündür.

dayangan “dayanıklı, sert, metin, sağlam” (DS IV, 1386), *çığırğan* “çok bağırın kimse” (DS III, 1161), *çipilgen* “çamurlu” (DS III, 1233), *çağırğan* “zil çalan; tellal; mübaşir; terbiyesiz, dile düşmüş kadın” (DS III, 1037), *burulğan* “hortum” (DS II, 802), *buyurğan* “kaynana” (DS II, 809).

Çağdaş Oğuz grubu yazı dillerinden Azerbaycan Türkçesinde *-An/-yAn*²³; Türkmencede *-An/Ān*²⁴; Gagauzcada *-An* şeklinde ve sıfat-fiil göreviyle kullanılmaktadır²⁵

Divanu Lügati't-Türk'te bu ekle ilgili örnekleri sıralayan Kâşgarlı, *-GAN* ekini daha çok Kıpçakların kullandığını; Oğuzların ise bunun yerine *-ak* ekini tercih ettiklerini anlatıyor. Kıpçakların *buşgan* “içi sıkıntılı kimse” şeklindeki kelimelerine karşılık olarak Oğuzların *buşak*'ı kullandıklarını söylüyor²⁶. Yine, Kâşgarlı, “Rum ülkesinden Çine dek olan Oğuzlarla göçebeler, işin devamına belge olan *k* ile *g*'yi

²² Bu döneme ait metinlerde *bıçılğan* “hayvanların ayaklarında hasil olan yara, çatlak” (TS, C. I, s. 536) kelimesi dışında bu ekle oluşturulmuş yapıya rastlanmamıştır.

²³ *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, s. 308

²⁴ a.g.e., s. 314

²⁵ Nevzat ÖZKAN, *Gagauz Türkçesi Grameri*, Ankara 1996, s. 171

²⁶ *Divanü Lügati't-Tercümesi I*, (Haz. Besim ATALAY), Ankara 1985 (2. Baskı), s. 154

yeğnilik için atarlar”, diyerek, ekin başındaki g-/g-‘nin 11. yüzyıl ortalarındaki Oğuzca’da kullanılmadığı haberini vermektedir.²⁷ Bu bilgiler, Oğuzcanın yazı dili olma tarihini aydınlatması ve diğer lehçelerle ilişkilerini göstermesi bakımından da ayrıca büyük değer ifade etmektedir.

Bu ek, Eski Türkçenin Köktürk ve Uygur dönemlerine ait metinlerinde çok seyrek olarak görülmekle birlikte, Uygur Türkçesinin devamı olarak gördüğümüz Karahanlı Türkçesine ait metinlerde sıfat-fiil ve geçmiş zaman eki olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece, ekin, Uygur Türkçesi dönemi ile Karahanlı Türkçesi döneminde yaygınlık kazandığını söyleyebiliriz. Bunun yanında, Oğuzların bu eki 11. yüzyıl öncesindeki kullanma zamanları ile ilgili bilgilerimiz sınırlıdır. Fakat Kâşgarlının verdiği bilgilerden hareketle, bu ekin, en azından 11. yüzyılda Oğuzlar tarafından sıfat-fiil yapan olarak kullanılmadığını söyleyebiliriz.

II. Kullanımı ve işlevleri

1. Sıfat-fiil eki olarak kullanılışı

-GAn sıfat-fiil ekinin en önemli ve birinci işlevi, fiillerden aşırılık, fazlalık ifade eden, geniş zaman sıfat-fiileri yapmasıdır. Eski Türkçenin mevcut Köktürk ve Uygur dönemi metinlerinde bu göreviyle kullanıldığına rastlamıyoruz. Ek, Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinde geniş zaman sıfat-fiili yapma işleviyle kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Divanu Lugati't-Türk*'te Kâşgarlı, bu ekle ilgili bilgiler vermiştir. Ayrıca bu ekin sıfat-fiil yapma işlevini örnek kelimelerle göstermiştir: *çapıtğan er* “cellat” (DLT I, 513) *kağıtğan er* “kimseye boyun eğmeyen adam” (DLT I, 513).

Kutadgu Bilig'de ek, yalnızca geniş zaman sıfat-fiili olarak kullanılmıştır.²⁸:

törütgen igidgen keçürgen idim “O, yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbimdir” (KB, 124)

bilig bilgen ol erke/bir kün devlet tuş olur “Bilgi bilen o kişiye/bir gün devlet yar olur” (KB, 259)

²⁷ a.g.e., s. 526

²⁸ Ahmet B. Ercilasun, *Kutadgu Bilig'de Fiil*, Ankara 1984, s. 171

negü tir eşitgil özin kışgan er/esen tirlür inçin özin başgan er “Diline hakim olan insan ne der dinle/kendisine hakim olan insan rahat ve huzur içinde yaşar” (KB, 965)

yatıg ewke idma çıkarma tişig/körüp yolda alğan köz ol bu kişig “Yabancıyı eve sokma, kadını dışarı çıkarma; bu kadınları sokakta gören göz onların gönlünü çeler” (KB, 4514)

negü tir eşitgil bu sartlar başı/öz aşgın tilep dünya kezgen kişi “Tüccar başı, kendi karı uğrunda dünyayı dolaşan insan, ne der, dinle” (KB, 3002)

Atabetü'l-Hakayık'ta sıfat-fiil işleviyle kullanılmaktadır:

arkagan kişi (AH, 7), *keçürgen idi* (AH, 37), *öküngen kişi* (AH, 143)

Ekin bu işleviyle günümüz Kıpçak lehçelerinden Tatarca, Kazakça ve Kırgızca'da geçmiş zaman²⁹; Kırım Tatarcasında³⁰ ve Yeni Uygur lehçelerinde³¹ de geniş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanıldığına şahit olmaktadır.

2. Zaman eki işleviyle kullanılışı

Sıfat-fiil ekleri, “hareket” bildirmenin yanında “zaman” ifadesi de taşırlar ve hareketin hangi zamana ait olduğunu gösterirler.³² Türkçedeki zaman eklerinin büyük bir bölümünün sıfat-fiil eki kökenli olduğu da göz önünde tutulduğunda, bu yapılarda “zaman” kavramının “hareket” ifadesi kadar ağır bastığı görülmektedir. Zaman bildiren yapıların büyük bir bölümün bu eklerle oluşturulmasından dolayı, Türk dilinde fiil çekiminin aslında isim asıllı olduğu görüşü her zaman savunulagelmıştır.³³

²⁹ Mustafa ÖNER, a.g.e., s. 223

³⁰ YÜKSEL, Zühal, “Kırım Tatarcasında Geniş-Zaman İfadesi Veren Sıfat-fiiller”, <http://www.euronet.nl/users/sota/emel2203.html>

³¹ Rıdvan ÖZTÜRK, a.g.e., s. 222

³² Muharrem Ergin, a.g.e., s. 315

³³ a.g.e., s. 274

-*GAn* sıfat-fiil eki Karahanlı Türkçesi metinlerden itibaren geçmiş zaman eki göreviyle kullanılmaktadır. Bu konuda *Divanu Lügati't-Türk*'te bir çok örnek vardır.³⁴

bu er ol kuşuğ uçurğan “Bu kişi o kuşu sürekli uçurdu” (*DLT I*, 156)

ol küp ol süçikni açığan “O küp, o tatlıyı sürekli açtı” (*DLT I*, 154)

bu er ol ışığ anutğan “Bu kişi o işi sürekli hazırladı” (*DLT I*, 156)

bu it ol kişige çapıtğan “Bu köpek o kişiye sürekli saldırdı” (*DLT I*, 513)

-*GAn* sıfat fiili eki Orta Türkçe metinlerinde geçmiş zaman eki işleviyle kullanılmaktadır. Bu işlev, Çağatay ve Kıpçak lehçelerinde de gramer kategorilerinde de görülmektedir.

Çağataycada, -*GAn* sıfat-fiili hemen bütün geçmiş zaman kiplerinde kullanılmaktadır. Bilinen geçmiş zaman, (fiil t.+ -*GAn*+şahıs eki. *kılğan men* “kılmışım”) öğrenilen geçmiş zaman (fiil t.+ -*GAn*+*ermiş*+şahıs eki. *körmegen ermiş* “görmemiş imiş”), geçmiş zamanın hikayesi (fiil t.+ -*GAn* *erdi*+şahıs eki. *yığılğan erdi* “toplanmış idi” geçmiş zamanın şartı (fiil t.+ -*GAn* *bolsa*+şahıs eki. unutulgan bolsam “unutulmuş isem” ve geçmiş zamanın isteği (fiil t. — *GAn*+*bolgay*+şahıs eki. *kalğan bolgay men* “kalacaktım”) yapılmaktadır.³⁵

Bu yapı, çağdaş lehçelerde kalıplaşma yoluyla geçmiş zaman eki haline gelmiştir. Kıpçak lehçelerinden Kazakça'da *buringı ötken şak* (görülen geçmiş zaman) -*GAn*+*şahıs* ekiyle³⁶ *kelgenbiz* “geldik” ve Kırgızcada ise *çalpı ötken şak* (Görülen Geçmiş Zaman) *gOn*+*şahıs* ekiyle³⁷ *körgünmün* “gördüm” adıyla görülen geçmiş zaman görevini üstlenmiştir. Başkurtçada *bildäle ütkän zaman* (öğrenilen geçmiş

³⁴ *Divan*'daki bu örneklerin Kâşgarlı tarafından Arapçaya çevrilişinde ‘zaman’ kipi olup olmaması konusunda herhangi bir açıklama yapılmış değildir. Bu cümlelerin *Divan*'daki Arapça tercümeleleri aynen Besim Atalay (154 v.d) ve R. Dankoff (379) tarafından aktarılmıştır. Burada açıkça görülüyor ki -*GAn* eki herhangi bir ismin önünde değil, bilakis cümlelerin sonunda, yüklem görevini üstlenmiş olan fiilde yer almaktadır. Bu bakımdan, Kâşgarlı tarafından ‘zaman’ bildirimini ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmamış olsa da biz, bu cümlelerdeki -*GAn* ekinin açıkca, geçmiş zaman ifadesi taşıdığına inanıyoruz.

³⁵ Janos ECKMANN, Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay KARAAĞAÇ), s. 133-134

³⁶ Ş. Bekturov-M. Şergalyev, *Kazak Tili*, Almatı 1994, s. 118

³⁷ J. Juseyev-A. Karabekova, *Kırgız Tili*, Bişkek, 2000, s. 249

zaman) –*GAn+şahıs eki* (*alğanmın* “almışım”) şeklinde yapılmaktadır³⁸: Tatarcada *bilgele ütkän zaman* (öğrenilen geçmiş zaman) (*kürgänmin* “görmüşüm”) göreviyle kullanılmaktadır.³⁹

Bu ek, Uygur lehçelerinden Özbekçede *anıq otgan zamon* (görülen geçmiş zaman) terimiyle karşılanmakta ve *gän+iyelik eki+bar* (olumsuzu *yok*) (*yigläganim bär* “ağladım”) şeklinde oluşturulmaktadır.⁴⁰ Yeni Uygurcada ise *eniq ötken zaman* (görülen geçmiş zaman) terimiyle ve *Gin+iyelik eki+bar* (olumsuzu *yok*) (*yazgänim yok* “yazmadım”)⁴¹ Bu iyelik ekli yapı Kırım Tatarcasında “yok” kelimesiyle görülen geçmiş zamanın olumsuzunu teşkil etmektedir:

kelgeniñ yoq “gelmedin”; *yazğanım yoq* “yazmadım”

ne aytqanım bar “bir şey söylemedim”⁴²

3. İsim olarak kullanılışı

Orta Türkçe metinlerde –*GAn* sıfat-fiil ekinin kalıplaşma yoluyla kalıcı isimler oluşturduğuna şahit olmaktayız. Bu isimler, sıfat-fiil grubunun yahut sıfat tamlamasının kısaltılması yoluyla gerçekleşmiş olmalıdır.

azgan “yaban çiçeği” (*KB*, 2573)

yarattı ol uğan tünün kündüzün “o Tanrı gece ile gündüzü yarattı” (*AH*, 13)

tabişgan “tavşan” (*T*. 66); *bazgan* “çekiç basan” (*ETG*, 113)

Çağdaş Kıpçak lehçelerinde de kalıcı isimler yaptığına şahit olmaktayız.

tuvğan “akraba, öz”; *tuvğan til* “ana dili”; *bürülgen* “böğürtlen”; *qıcutqan* “ısırgan otu”⁴³

Anadolu ağızlarında bu ekle yapılmış birkaç isme rastlanmaktadır.

³⁸ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, (Haz. Ahmet B. ERCİLASUN Başkanlığında Komisyon), Ankara 1991, s. 1041

³⁹ a.g.e., s. 1093

⁴⁰ Rıdvan ÖZTÜRK, a.g.e., s. 113

⁴¹ a.g.e., s. 113

⁴² Zühal YÜKSEL, a.g.y.

⁴³ Zühal YÜKSEL, a.g.y.

çağırğan “zil çalan; tellal; mübaşir; terbiyesiz, dile düşmüş kadın” (DS III, 1037), *burulğan* “hortum” (DS II, 802), *buyurğan* “kaynana” (DS II, 809), *gömülgen* “bataklık” (DS VI, 2151)

Gagauz Türkçesinde de birkaç kelimedeki kalıplaşma yoluyla isim yapma işleyle kullanılmaktadır:

acıyğan “merhametli”

baargan “bağırıcı”⁴⁴

gelecek “istikbal”; *geçmiş* “mazi”; *tanıdık* “tanış”; *yazar* “muharrir”; *külbastı* vb. Türkiye Türkçesinde gördüğümüz örneklerde sıfat-fiil ekleri çeşitli niteliklerde kalıcı isimler oluşturmada yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Yukarıdaki eklerle birçok kalıcı isim yapılmış olmasına rağmen *-An* sıfat-fiil ekiyle çok sınırlı sayıda (*çağlayan...*) kalıcı isim yapıldığını görmekteyiz. Bunun yanında, Türkiye Türkçesinde *-GAn* fiilden isim yapma eki ile oluşturmuş *yapışkan*, *sıkılğan*, *girişken...* gibi pek çok ismin varlığı, bize, *-GAn* sıfat-fiilinin kalıplaşma yoluyla isim yapma fonksiyonunu üstlenerek *GAn/KAn* fiilden isim yapma ekini meydana getirdiğini, *An*'ın ise yalnızca sıfat-fiil göreviyle kullanıldığını böylece bu iki benzer yapının ‘ayrıştığını’ göstermektedir.

Bu yalnızca Türkiye Türkçesiyle sınırlı bir yapı değil, bütün Oğuz lehçeleriyle ilgili bir gramer özelliğidir. Azerbaycan Türkçesinde⁴⁵, Türkmen Türkçesinde⁴⁶ ve Gagauz Türkçesinde⁴⁷ *-An* (Türkmencede ayrıca *yân/yên*) sıfat-fiil eki yanında bir de *GAn/KAn* isimden fiil yapma eki bulunmaktadır.

4. Ek teşkilinde kullanılışı

Türkçede eklerin bir bölümü bir başka ekle birleşmek yoluyla oluşturulmaktadır. *-GAn* sıfat-fiili de bulunma hali eki *+DA* ile birleşmek suretiyle *-GAndA* zarf-fiil ekinin kuruluşunu sağlamaktadır.

⁴⁴ Nevzat ÖZKAN, a.g.e, s. 171

⁴⁵ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, (Haz. Ahmet B. ERCİLASUN Başkanlığında Komisyon), Ankara 1991, s. 1027

⁴⁶ Mehmet Kara, *Türkmence*, Ankara 2000, s. 34 ve 54

⁴⁷ Nevzat ÖZKAN, a.g.e., s. 112 ve 171

Bu yapı Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde *-GAndA*, Oğuz grubu lehçelerde ise *-AndA* şeklinde görülmektedir.

Çağataycada, *-GAn* sıfat-fiili bulunma hali eki *+DA* ile birleşip zarf-fiil işleviyle “-dığı zaman, dışında” anlamında, hareketin zaman sınırını zarf işleviyle belirtmektedir.

Yağını basıp mahallening yaqası Hoca-Kettega yetkende namâz-ı şâm bolup idi. “Düşmanı mağlup edip, mahallenin kenarı olan Hoca-Kette’ye varıldığı zaman akşam olmuştu.” (Babürnâme, 106a)

Codex Cumanicus’ta *-GAn* sıfat-fiil eki bulunma hali eki yanında *+ÇA* eşiklik hali ekiyle de birleşerek, *-ÇA* ekinin anlam görevine uygun olan gibilik, benzerlik yapmakta kullanılmasının yanında, zamanda sınırlama bildiren zarflar yapmaktadır:

*aytgança*⁴⁸ “söylediği gibi”; *sövgençe*⁴⁹ “sevdiğine göre”

Çağdaş Kıpçak lehçelerinden Nogayca, Kazan Tatarcası, Başkurtça, Kumukça daha çok benzerlik bildiren, adetâ edat fonksiyonu ile kullanılmaktadır.

*bu atnı bingence*⁵⁰ “bu ata bininceye kadar” (Nog).

Kumukçada ek birtakım ses hadiseleri sebebiyle *gança*, *ginçe* ve *gandok* (<*GAn+da ok*) şeklinde ve “-ıncaya kadar” anlamına gelen zarflar türetmektedir⁵¹.

Başkurtçada *gansa/gansi* şeklinde görülmektedir⁵².

Kazan Tatarcasında *GAnçI* şeklinde ve zamanda sınırlama işleviyle yer almaktadır.⁵³:

sin min kilgençe utır “sen ben gelinceye kadar otur.”

⁴⁸ *Tarihi Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara 1988, s. 98

⁴⁹ a.g.e., s. 98

⁵⁰ *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, s. 336

⁵¹a.g.e., s. 404

⁵² a.g.e., s. 432

⁵³ a.g.e., s. 419

Günümüz Uygur lehçelerinden Özbekçe ve Yeni Uygurcada da *GAnÇe/KanÇe* ve *GAndA/KAndA* şekilleriyle zarf-fiil işleviyle kullanılmaktadır.⁵⁴

Kıpçak lehçeleri ve Uygur lehçeleri yanında, Kuzey-Doğu lehçelerinden Altay, Abakan, Çulım ve Şor lehçelerinde de aynı ekin, zarf-fiil yapmada işlek bir şekilde kullanıldığını görmekteyiz⁵⁵.

5. Birleşik fiil yapımında kullanılışı

-*GAn* ekinin işlevlerinden birisi de birleşik fiil oluşumunda kullanılmasıdır. Bu özelliğiyle birkaç Karahanlı Türkçesi metinlerinde ve günümüz Kıpçak şivelerinden Kumukçada görülmektedir.

basıngan bolurlar “haşın, serttirler” (KB, 4448)

*bargan bolsam*⁵⁶ “eğer varacak olsam” (Kumuk)

6. Çekim edatlarıyla kullanılışı

-*GAn* sıfat-fiili, bazı çekim edatlarıyla birleşerek zaman ve gibilik, görelilik, benzerlik ifadesi taşıyan zarflar yapar.

Buharağa yavuk yetken bile “Buhara’ya yaklaşmak ile”;
seni sevgen üçün “Seni sevme(si) için”; *alar yetkendin soñra*⁵⁷ “onlar ulaşmadan önce”

Kırım Tatarcasında “gibi” anlamı veren *-day/-dey* eşitlik hâl eki ve “gibi” edatı ile birlikte kullanılırken *-mış/-miş* fonksiyonundadır.

namus yerine qayıtp kelgenday oldı belleysiñiz, şulay mı?
(Ervin Ümerov, *Yıldızlarğa Doğru* [Taşkent, 1983], s. 20)
“Namus yerine dönüp gelmiş gibi oldu sanıyorsunuz,
öyle mi?”; *olarıñ çırılıtsı tınsa, özüñni ayatsız bir*
dünyağa tüşken kibi is etesiñ. (*Tuvğan Edebiyat: IV-VII*)

⁵⁴ Rıdvan ÖZTÜRK, a.g.e., s. 241

⁵⁵ *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Wiesbaden 1959, s. 589 ve 616

⁵⁶ a.g.e., s. 404

⁵⁷ Janos ECKMANN, a.g.e., s. 101

Sınıflar İçin, s. 236) “Onların şırlıtısı kesilirse, kendini kendini canlıının bulunmadığı bir dünyaya düşmüş gibi hissedersin.”⁵⁸

Bu ek, Özbekçede +*lik*, Yeni Uygurcada ise +*IK* ekiyle birleşme yoluyla –GanLIK şekliyle “-dığı için” anlamını veren yeni zarflar yapar.

imkaniyeti bolmıganlıqtin “imkanı olmadığı için”⁵⁹

SONUÇ

Sıfat-fiil ekleri, Türk dilinde hem söz teşkilinde, hem de fiillere gelerek zaman eki oluşturmada önemli bir işleve sahip bulunduğu açıktır.

Eski Türkçe metinlerden itibaren sıkça görülen –*GAn* sıfat fiil eki, tarihî ve çağdaş lehçelerde çeşitli görevler üstlenmiş, yaygın kullanımı olan bir ektir. Bu ek, isim, sıfat-fiil, zaman eki, ek teşkili, birleşik fiil yapımında ve çekim edatlarıyla birlikte altı değişik görevle kullanılmaktadır.

–*GAn* eki Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren önce sıfat-fiil eki olarak, daha sonra da kalıplaşma yoluyla fiilden isim yapma eki olarak kullanılmaya başlamıştır. Kıpçak ve Uygur lehçelerinde bunların yanında bir de geçmiş zaman eki görevini üstlendiği görülmektedir.

Bu ek, Oğuz grubu lehçelerinde sıfat-fiil ekinden kalıplaşma yoluyla ve yalnızca fiilden isim yapma eki göreviyle kullanılmaktadır.

Bu grupta –*GAn* sıfat-fiilinin yerini –*An* almıştır. Bu grupta zaman teşkilinde kullanılmamaktadır.

Bu ek başka eklerle de birleşme yoluyla sınırlama, benzerlik, gibilik anlamı veren yeni zarfların yapımında işlevsel olarak kullanılmaktadır.

⁵⁸ Zühal YÜKSEL, a.g.y.

⁵⁹ Rıdvan ÖZTÜRK, a.g.e., s. 222

KAYNAKÇA

- A. von GABAIN, *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara 1988
- [AH] *Atabetü'l-Hakayık*, (Haz. R. Rahmeti ARAT), Ankara 1992
- Babürnâme "Babur'un Hatıratı"*, (Haz. R. Rahmeti ARAT), Ankara 2000
- [DLT] *Divanü Lügati't-Tercümesi I-II-III*, (Haz. Besim ATALAY), Ankara 1985
- [KB] *Kutadgu Bilig I Metin*, (Haz. R. Rahmeti ARAT), Ankara 1979;
Kutadgu Bilig II-Tercüme (Haz. R. Rahmeti ARAT), Ankara 1994;
Kutadgu Bilig III-İndeks (Yay. Haz. Kemal ERASLAN, OSMAN F. SERTKAYA, NURİ YÜCE) İst. 1979
- Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994
- Derleme Sözlüğü, I-XII*, Ankara 1965-1993
- Emine Gürsoy-NASKALİ, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Ankara 1997
- Faruk Kadri TİMURTAŞ, *Eski Türkiye Türkçesi*, İst. 1994
- J. R. HAMILTON, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev. Vedat KÖKEN), Ankara 1998
Maytırsimit (Haz. Şinasi Tekin), Ankara 1976
- Robert Dankoff-James Kelly, 1982, *Mahmūd al-Kâşgarī. Compendium of theTurkic Dialects- (Diwan Lugât at-Turk), I*, (=Sources of Oriental Languages and Literatures 7; Turkish Sources 7)
- Talat TEKİN, *Orhon Yazutları*, Ankara 1988
- [T] Talat TEKİN, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, Ankara 1983
- Saadet ÇAĞATAY, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara 1977